

Текстово-образні універсалії з часовою і просторовою семантикою у думовому дискурсі (Лінгвостилістичні коментарі)

Тетяна БЕЦЕНКО

Кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Сумського державного педагогічного університету імені А. Макаренка
40021, м. Суми, вул. Кірова, 112/51
e-mail: journal.mif@gmail.com

Автор статті розглядає час і простір як важливі та невід'ємні складники думової оповіді, а також зазначає, що відтворення епічного і ментального різновидів думового часу здійснюється за допомогою активізації текстово-образних універсалій. Час у народних думках нерозривно пов'язаний із простором. Разом вони творять символічно-узагальнений континуум. Думовий простір і час є фрагментом мовної і, разом із тим, фольклорної картини світу українців. Думовий епічний простір і епічний час вимірюється етнокультурними величинами, що безпосередньо пов'язані з дійсністю, а також історико-героїчними, політичними, соціальними чинниками.

Ключові слова: час, простір, семантика, думи, фольклор, оповідь.

Час і простір – універсальні категорії, що характеризують буття. Поняття часу і простору розглядають і природничі, і гуманітарні науки – відповідно до ракурсу дослідження – аналіз часу і простору представлено у філософії, філології (мовознавстві і літературознавстві), семіотичі, етнографії тощо.

Філософські вчення визначають не просто зовнішній зв'язок часу і простору з матерією, що перебуває у русі, а й уважають, що рух є сутнісною ознакою часу і простору і що, відповідно, матерія, рух, час і простір невіддільні одне від одного. Дослідження фізиків (теорія відносності Ейнштейна) засвідчили, що час і простір існують не самі по собі, відірвано від матерії, а перебувають у такій універсальній взаємодії, в якій вони втрачають самостійність і є сторонами єдиного і різноманітного цілого.

Простір виражає порядок розташування одночасно існуючих об'єктів. Час же – послідовність існування змінних явищ, що по чергово змінюють одне одного.

З погляду семіотики, час – «спосіб розташування знаків, взаємодія знаків минулого і майбутнього в знаках теперішнього. Хоча час безперервний, він не лінійний – має здатність пульсувати. Можливе тимчасове відродження минулого і тимчасове настання майбутнього, тобто знаки теперішнього здатні здійснювати свій вплив на минуле, а також відчувати їх вплив. Тому можливий вплив людини-знака на сприйняття історії

¹ Григор'єв Б., Чумакова В. Лексикон семиології. Теорія знаків в термінах, поняттях, іменах: Уч.-справ. пособие. – Владивосток, 2002. – С. 22.

і майбутні події»¹.

Автори навчально-довідкового видання «Лексикон семіології» Б. Григор'єв і В. Чумакова простір не зараховувати до знакових одиниць, із чим не можемо погодитися (пор., наприклад, знаковість таких номенів із просторовою семантикою, як *рай, скло, тайга, Соловки* тощо).

Отже, час і простір – реальні ознаки буття, універсальні категорії всесвіту. Світобудова вимірюється у часопросторових параметрах. Так само й тексти пов'язані з часопросторовими характеристиками. Якщо стосовно дум, то враховуємо час і місце їх виникнення, з одного боку, а також час і місце описуваних подій в аналізованих творах – з другого. Таким чином, часопростір стосовно художніх текстів відзначається подвійною характеристикою.

Час і простір у власне лінгвістичному (теоретичному) аспекті як текстові категорії розглядали І. Гальперін (1981) (проблема текстового континууму), О. Бондар (1986) (лінгвістична категорія часу і реальний час), С. Соколова (1995) (час та його відображення у граматичних категоріях дієслова), О. Кардашук (1997) (семантичне поле «простір» (на матеріалі прикметників)), О. Федик (2000) (просторове і часове членування дійсності з допомогою мови), О. Виноградова (2001) (функціонально-семантична категорія локативності у мові), О. Костюк (2001) (час у мовній картині світу людини), О. Селіванова (2002) (континуум дискурсу).

Часопростір у художніх творах (теоретичний і практичний аспект) перебував у колі наукових зацікавлень таких учених, як Л. Лисиченко (1997), І. Богданова (1998), Т. Скорбач (1997), М. Бахтін (1998), Н. Постникова, С. Рудь (1998), Н. Копистянська (2002), Л. Панасюк (2003), С. Шуляк (2004), В. Кант (2005), Н. Потреба (2005), М. Шведова (2008).

Фольклорний простір і час (фольклорний хронотоп, фольклорний континуум) розглядали Г. Цив'ян (1973), С. Неклюдов (1972) – час і простір у билинах, С. Адоньєва (2000) – час і простір у чарівній казці, О. Селіванова (2004) – просторова орієнтація у фразах.

Художній часопростір у мовній картині світу фольклорного дискурсу

Хронотоп – «взаємозв'язок часу і простору в художньому творі, неповторний образний світ, створений авторовою уявою й утілений у тексті твору. Хронотоп відображає розміщення матеріальних об'єктів, послідовність подій, учинків, героїв, змін у їхніх характерах, світогляді тощо. Розімкненість, цілісність, неповторюваність чи циклічність хронотопу визначають своєрідність композиції твору, специфіку змальовуваної в ньому дійсності, особливості концепції людини, автора тощо»².

Спорідненими поняттями до терміна хронотоп у літературному тлумаченні є *хроніка, хронограф, хронографія, хронологічний, хронологія* [МФЕ 2007: 434-435].

За О. Селівановою, континуум – «текстова категорія, представлена рухом подій у тексті в часі та просторі, певною послідовністю ситуацій, на якій ґрунтується текстова композиція»³.

Механізм континууму описав І. Гальперін (1981). Він розглянув континуум як синтез когезії і перервності, що композиційно порушує послідовність і логічну організацію повідомлення за рахунок відступів від теми, часових і просторових зсувів. Виокремлюють фабульний і сюжетний континуум: фабульний – лінійний, логічний і послідовний, відповідає часовому плину (хронології подій) і зміні просторових параметрів; сюжетний вибудовується в тексті згідно з авторським задумом. Континуум підпорядкований категорії стагнації (уповільненню або призупиненню руху дії за допомогою введення ліричних відступів, пейзажів, ретроспекції або проспекції) та прогресії (безперервності руху дії, послідовного перебігу подій у часі та просторі).

Згідно з теорією наратології, у структурі оповіді треба виділяти *простір* [Ткачук

² Мала філологічна енциклопедія / Уклали: О. Скопненко, Т. Цимбалюк. – К., 2007. – С. 435.

³ Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006. – С. 265.

2002: 113], *просторову форму* [Ткачук 2002: 113] та *час* [Ткачук 2002: 155], *час історії* [Ткачук 2002: 155], *час розповідання* [Ткачук 2002: 155], *часову тривалість* [Ткачук 2002: 156], *часове з'єднання* [Ткачук 2002: 156], *протяжність* [Ткачук 2002: 114], *дискурсивний час* [Ткачук 2002: 35], *швидкість* [Ткачук 2002: 158], *хронотоп* [Ткачук 2002: 153-154].

Художній час і художній простір – «найважливіші характеристики художнього образу, що забезпечують цілісне сприйняття художньої дійсності і організують композицію твору»⁴.

«Літературний поетичний образ, фольклорно розгортаючись у часі (як послідовність тексту), своїм змістом відтворює просторово-часову картину світу, причому в її символічно-ідеологічному, ціннісному аспекті»⁵.

Хронотоп у фольклорі виступає одним із обов'язкових художніх компонентів усного твору; він пов'язаний і з особливостями сприйняття реальної дійсності і з принципами її відображення у мистецтві. Хронотоп характерний для всякого образу, оскільки образ постає у невіддільних один від одного просторово-часових зв'язках і відношеннях: просторові зображення передаються через дії в часі, а час розгортається в певному просторі. Простір і час – основні категорії картини світу, яка протягом багатомісячної історії народу змінювалася і багаторазово закріплювалася в усній поетичній традиції різних епох. У давніх жанрах, як відзначав В.Пропп, «загального уявлення про час немає. Так само, як є тільки емпіричний простір, є тільки емпіричний час, що вимірюється не числами, днями і роками, а діями героїв. Тільки стосовно цих дій час існує як реальний фактор оповіді, але жодної ролі сам по собі він не відіграє»⁶. З часом і простором пов'язані уявлення про космічну і земну природу, життя і смерть, а також численні прикмети, ворожіння, замовляння, перестороги, заборони та інші способи регламентації людського побуту і буття. Магія простору і часу проникла у фольклорні тексти: казки, загадки, замовляння, плачі, демонологічні оповідання, у різноманітні пісні (колядки, веснянки, хороводні та ін.). Обрядовий час, найважливіший структурний компонент народних обрядів, поєднав у собі побутовий (етнографічний) і поетичний (фольклорний) хронотоп. С. Толстая відзначила: «Для народної традиції характерне просторове сприйняття часу (хронотоп): минуле мислиться як таке, що знаходиться позаду, а майбутнє – попереду; для позначення часу і місця використовуються одні й ті ж слова, пор. *полудень – південь, північ – північ* і т. д. Дослідниця вважає, що традиційна слов'янська картина світу являла собою лінійно-циклічну модель: у ній поєднувалися міфологічне (циклічне) та історичне (лінійне) сприйняття хронотопу. «Універсальним інструментом структурування і позначення річного часу є народний календар, що надає безперервному природному часу характеру дискретної реалізованої системи (суворе чергування святкових днів і буднів, періодів посту і м'ясоїду, добрих і злих днів і т. д.)»⁷.

Фольклорні часопросторові виміри відрізняються від літературних хронотопів. Вони змінюються в різних жанрах, видах і поетичних родах усної творчості, зумовлені побутовими творів (обрядові і необрядові). Як підкреслив Д.Лихачов, у фольклорі зображення часу, виконання і поетика «перебувають у взаємозалежності»⁸. В усних народних творах немає автора як структурного елемента, тому в них немає авторського часу й індивідуального авторського стилю. У фольклорі наявний тип узагальненого відтворення дійсності. Художній час і простір – безособові, пов'язані з родом і жанром, типом композиційної структури і відзначаються традиційними лексичними нормами. Специфіка фольклорного хронотопу закорінена в наслідуванні дуже давніх художніх традицій. У фольклорних творах наявні закам'янілі структури, наприклад, білий світ, що зберігають в своїй глибині давні уявлення про нерозривність часу і простору.

У фольклорному хронотопі пропонуємо розділяти *епічний простір і час, ліричний простір і час, казковий простір і час, думовий простір і час, простір і час балад, загадок,*

⁴ Литературный энциклопедический словарь. – Москва, 1987. – С. 487.

⁵ Там само. – С. 487.

⁶ Пропп В. Фольклор и действительность. – М., 1976. – С. 95.

⁷ Славянские древности: этнолингвистический словарь. – Т. 1. – М., 1995. – С. 449.

⁸ Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы. – Ленинград, 1971. – С. 277.

прислів'їв і приказок, замовлянь тощо.

Фольклорний простір може бути відкритий (у полі, у небі, на дорозі) і замкнутий, чітко окреслений, звужений (у хаті, у світлиці, під вікном, під дверима); конкретизований (поле – у полі, у поле, з поля, біля поля) і неконкретизований (далеко-далеко, високо-високо).

Фольклорний час у свою чергу кваліфікуємо або як визначений, відносно конкретизований (у неділю, до схід сонця на зорі), або як невизначений приблизний (колись давно). Абсолютно визначений час у фольклорних творах відсутній.

Фольклорний простір і фольклорний час – художньо-образні, естетично наповнені величини; фольклорний хронотоп безпосередньо пов'язаний з ментальністю народу. В. Жайворонок час і простір справедливо зараховує до знаків української етнокультури, розглядаючи, наприклад, час як «тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін.»⁹. В. Жайворонок виділяє такі етнономени на позначення часового виміру, як: *зоряний час, добрий час, недобрий час* та ін.¹⁰.

За В. Жайворонком, простір як етнокультурема – «вільний, великий обшир; просторинь; у народних піснях – символ волі, а отже, й щастя, розкоші як його різновиду»¹¹.

Таким чином, фольклорний хронотоп є складником художнього хронотопу; у свою чергу фольклорний хронотоп відзначається своєрідними рисами, зумовленими насамперед жанром усних творів національної словесно-образної творчості.

Провідною ознакою фольклорних текстів є те, що опис подій у них часто починається з вказівкою на часопросторові координати. Порівняймо, наприклад, зачини:

– казок: *Колись було не так, як тепер, як тепер: колись усякі дива робилися на світі; колись і самий світ не той був, що тепер... Тепер нічого того нема...* (УНКЛА 1989: 79); *У одному селі жив сирота Іванко* (УНКЛА 1989: 73), *В якомусь-то царстві, в якомусь господарстві жив собі дуже багатий пан* (УНКЛА 1989: 113);

– веснянок і гаївок: *Ой по горі лен, лен, По долині мак, мак* (УНП 1963: 45), *При долині мак, при широкій мак* (УНП 1963: 45), *Посіяв я горошок на зеленій нивці* (УНП 1963: 47), *Ой шум ходить по діброві* (УНП 1963: 51), *Ой на горі жито* (УНП 1963: 57), *На городі вільха* (УНП 1963: 65), *Ой бриніли ключі з ночі Понад наші чорні очі* (УНП 1963: 70), *Ой піду ж бо я аж до Любліна* (УНП 1963: 72);

– русальних пісень: *Стояла Марина на межі* (УНП 1963: 241), *Не ламайте калиночки в лузі* (УНП 1963: 242), *Ой у полі дві тополі* (УНП 1963: 244), *Пишна газдинонька, пишна на воротонька вийшла* (УНП 1963: 249);

– петрівчаних пісень: *Ой у лісочку на дубочку* (УНП 1963: 263), *За городом квітки в'ються* (УНП 1963: 264), *Ой там, у полі* (УНП 1963: 267), *Ой на ставу, на ставу* (УНП 1963: 268);

– у косарських та гребовицьких піснях: *Вийшли в поле косарі* (УНП 1963: 286), *Ой косить хазяїн да на луці сіно* (УНП 1963: 286);

– купальських пісень: *На Івана на Купала* (УНП 1963: 307), *Проти Івана сонце грало* (УНП 1963: 308), *У вишневому садочку* (УНП 1963: 309), *Піду в садочок* (УНП 1963: 317), *Та ходила дівчинонька по межі* (УНП 1963: 326), *На городі чорнобиль* (УНП 1963: 331), *А плавала ладочка під млином* (УНП 1963: 339), *Ой в городі, ой в холоді* (УНП 1963: 338);

– жнивварських пісень: *А вже сонце за двір вийшло* (УНП 1963: 374), *Наша пані пишна за ворота вийшла* (УНП 1963: 413);

– зачини колядок і щедрівок: *У цьому дворіку, як у вінку* (УНП 1963: 419), *Ой в чистім полі там плужок оре* (УНП 1963: 425), *Ой в чистім полі та на Дунаю* (УНП 1963: 429), *Ой серед села нова світлонька* (УНП 1963: 434), *На горі, горі, при монастирі* (УНП 1963: 442), *Що коло моста калинового* (УНП 1963: 443), *Ой в ліску, ліску, на жовтім піску* (УНП 1963: 455), *Ой у городі, у частоколі* (УНП 1963: 470);

– коліскових пісень: *Ой ходить сон коло вікон* (УНП 2003: 145), *Ходить сонко по до-*

⁹ Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006. – С. 635.

¹⁰ Там само. – С. 635.

¹¹ Там само. – С. 487.

лині (УНП 2003: 146);

- пісень про кохання (весільних тощо): *Коло млина* кременина (УНП 1986: 89), *Да чи я в темнім лузі, гей, не калина* (УНП 1986: 89), *Ой виїду я за ворота, стану між орлами* (УНП 1986: 86), *Ой у полі сосна штири роки росла* (УНП 1986: 315), *У тихому Дунаєві вимивалася* (УНП 1986: 280), *Ой там при долині, там при конюшині* (УНП 1986: 278), *Од поля до поля виросла тополя* (УНП 1986: 252);

- початкові формули замовлянь: *Як стану я на воротях* правою ногою, правою рукою (ВЗ 1991: 324), *На хресті лягаю, хрестом покриваю* (ВЗ 1991: 318), *Іду між мир муром мурованим* (ВЗ 1991: 317), *На Сієнських горах, на морських плитах стояв дуб* (ВЗ 1991: 392), *На морі-окіяні, на острові Буяні, там лежить колода* (ВЗ 1991: 286), *Ой на морі, на окіяні, на острові, на Буяні, стоїть дуб, а на тім дубу – зруб* (ВЗ 1991: 384), *У золотім полі – золота груша, а на золотій груші – золоте гніздо, а в золотім гнізді – гадина-цариця* (ВЗ 1991: 283), *Вийду на круту гору, стану і гляну на ясну зорю* (ВЗ 1991: 269);

- у легендах та переказах: *Колись сперечався вогонь з водою, хто сильніший* (УНКЛА 1989: 361), *Десять то на весіллі чи на хрестинах був Февраль <...>* (УНКЛА 1989: 361), *У лісі Закалівка, недалеко від села Садки, на пагорбах, є урочище Пушкарі, яке омивають води річки Джурин* (УНКЛА 1989: 362), *Це було в давнину, коли в широкі степи України залітали орди татарські* (УНКЛА 1989: 362), *В одному панстві в далекій країні король мав дуже гарну королівну, велику чарівницю, з якою не міг дати собі раду* (УНКЛА 1989: 373), *Між Прищепівкою та Братським, по правому березі річки Костуроватої, є невелика, але глибока Макітрина балка* (УНКЛА 1989: 372), *Біля села Гуменці тече невелика річка, а понад річку гай* (УНКЛА 1989: 399), *Ще коли Тарас Григорович жив у Києві, то там же він малював картини* (УНКЛА 1989: 404);

- у народних анекдотах, жартах, дотехах, небилицях: *Увійшли в церкву два злодії* (УНКЛА 1989: 412), *Увійшов мужик у крамницю та й гука до крамаря* (УНКЛА 1989: 411), *Сидить хлопець на вулиці та й плаче приказуючи* (УНКЛА 1989: 416).

При цьому виявляємо, що вказівка на час події трапляється рідше у фольклорних текстах, аніж вказівка на просторове їх протікання.

У думових зачинах спостерігаємо аналогічну ситуацію, пор.: *Ой десь, ой десь за Килимом-городом козаченько гуляє* (УНД 1972: 72), *Ей, там на полі та на кілинському* (УНД 1972: 77), *Понад сагою Дніпровною* (УНД 1972: 83), *У річки Самарки* (УНД 1972: 89), *На узбоччі долини біля двох сокорів козацьких* (УНД 1972: 99), *У святую неділю то-то не сизії орли клекотали* (УНД 1972: 107), *Гей, гей! Ой у святую неділеньку да барзо рано-пораненьку* (УНД 1972: 108), *Гей, що на Чорному морі* (УНД 1972: 109), *У неділю барзе рано-пораненьку* (УНД 1972: 114), *На синьому морі* (УНД 1972: 124), *Із города із Азова не великі тумани вставали* (УНД 1972: 155), *Як із землі турецької* (УНД 1972: 157), *На чужій чужині* (УНД 1972: 167), *В городі Чигирині* (УНД 1972: 254), *Ой на славіній Україні кликне-покликне* (УНД 1972: 235), *Із день-години* (УНД 1972: 262), *Як з день-години зчинилися великі війни на Україні* (УНД 1972: 271), *Із низу Дніпра тихий вітер вієповіває* (УНД 1972: 279), *У Вінниці на границі* (УНД 1972: 284), *Ой у святую божественную неділеньку* (УНД 1972: 320), *Ай, в неділю рано, барзе рано* (УНД 1972: 323), *Ой у святую неділю* (УНД 1972: 331), *На Чорному морі та на камені білому* (УНД 1972: 395), *Ой як на славіній Україні* (УНД 1972: 351), *Що у святую неділю рано-пораненьку* (УНД 1972: 414), *В неділі ранньою зорею до Божих церков задзвонено* (УНД 1972: 325), *Ой полем, полем Килиїмським, / Битим шляхом ординським* (УНД 1972: 298), *Як із низу із Дністра тихий вітер повіває* (УНД 1972: 280).

Подібні факти у кінцівках: *А слава його не вмре, не загине: / Покудова буде світ світити / І сонце сіяти / Будем славу його прославляти* (УНД 1972: 167).

Як бачимо, вказівка на простір (простір розгортання подій, простір перебування героя) є фактично основною умовою початку фольклорної оповіді. Кожен фольклорний різновид почасти «обирає» свій простір (своє просторове розгортання подій); при цьому простір різних жанрів фольклору хоч і відмінний, проте споріднений з іншими жанрами щодо просторової орієнтації. У таких випадках одні й ті ж просторові реалії мають різне змістове, ідейно-тематичне, художньо-образне навантаження (порівняймо: у думках: *на полі та кілинському* (УНД 1972: 77); у русальних піснях: *Ой у полі дві тополи*

(УНП 1972: 224); у петрівчанських піснях: *Ой там, у полі* (УНП 1963: 267); у косарських та гребовицьких піснях: *Вийшли в поле косарі* (УНП 1963: 286); у колядках та щедрівках: *Ой в чистім полі* (УНП 1963: 425); у ліричних піснях: *Ой у полі сосна* (УНП 1986: 89) та ін.).

У думках як творах історико-героїчного епосу засвідчена більш конкретна вказівка на місце протікання подій, ніж у інших фольклорних жанрах. Тому активізованими виявляються власні найменування, відносні прикметники, утворені від власних найменувань (*город Килия, поле килиїмське, город Азов* та ін.).

Аналіз фольклорних текстів засвідчує, що, незважаючи на елементи подібності, варто розрізняти часопростір (місце і час описуваних подій) у творах різних фольклорних жанрів. Текстово-образні універсалії, наприклад, в українських ліричних піснях фіксують місце зображуваних подій, місце розгортання подій, вказують на місце спрямування подій, місце започаткування подій. Порівняймо, наприклад: *під дубками* (УНП 1964: 21), *понад берегами* (УНП 1964: 21), *по тихім Дунаю* (УНП 1964: 21), *край води* (УНП 1964: 22), *в хаті і дворі* (УНП 1964: 22), *на улиці* (УНП 1964: 22, 23), *біля хати* (УНП 1964: 23), *у куточку* (УНП 1964: 23), *на колодці* (УНП 1964: 23), *в тихому лісочку* (УНП 1964: 25), *по тім боці, у толоці* (УНП 1964: 26), *коло млина – ясенина* (УНП 1964: 27), *в саду* (УНП 1964: 27), *межи яблуньками* (УНП 1964: 27), *в вишневім садочку* (УНП 1964: 27), *у лузі та при березі* (УНП 1964: 27), *на городі* (УНП 1964: 60), *на гулянню* (УНП 1964: 60), *у саду під віконцем* (УНП 1964: 60), *горці, на пригорці* (УНП 1964: 61), *в тій слобідці* (УНП 1964: 61), *по горі* (УНП 1964: 57), *на горі* (УНП 1964: 67, 68), *у порога* (УНП 1964: 69), *понад головою* (УНП 1964: 69), *під вікном* (УНП 1964: 71), *під віконцем* (УНП 1964: 71), *під дверима* (УНП 1964: 71), *по надвір'ю* (УНП 1964: 71), *коло хати* (УНП 1964: 71), *по хаті* (УНП 1964: 72), *на печі* (УНП 1964: 72), *в морі* (УНП 1964: 72), *під віконницею* (УНП 1964: 72), *на горі* (УНП 1964: 54, 58), *на долині* (УНП 1964: 55), *серед хати* (УНП 1964: 55), *понад током* (УНП 1964: 56), *у саду* (УНП 1964: 56), *у броду* (УНП 1964: 56), *коло води* (УНП 1964: 56(2)), *під тим дубом* (УНП 1964: 60), *на ставку* (УНП 1964: 40), *під гаєм* (УНП 1964: 41), *під лісом* (УНП 1964: 41), *на Дунаєчку* (УНП 1964: 41), *край води* (УНП 1964: 43), *по дорозі* (УНП 1964: 43), *в небі* (УНП 1964: 43), *на базарі* (УНП 1964: 44), *по горах* (УНП 1964: 44), *по сирій землі* (УНП 1964: 44), *в чистім полі* (УНП 1964: 46), *над водою* (УНП 1964: 47), *на камені* (УНП 1964: 47), *коло хати* (УНП 1964: 49), *у лузі* (УНП 1964: 52), *під калиною* (УНП 1964: 52), *на вулиці* (УНП 1964: 28(9)), *за слободою* (УНП 1964: 30), *у полі* (УНП 1964: 30, 41(2), 51, 60(2), 73), *у борозенці* (УНП 1964: 30, 62, 63), *по Дунаю* (УНП 1964: 30), *по базару* (УНП 1964: 30), *в світі* (УНП 1964: 32), *на річці та на дощечці* (УНП 1964: 33), *на городі* (УНП 1964: 33(3)), *в городі* (УНП 1964: 33(2), 73(2)), *понад гірочками* (УНП 1964: 34), *за лугами за зеленими* (УНП 1964: 34), *за садами за вишневими* (УНП 1964: 35), *понад терном* (УНП 1964: 36, 38), *під віконцем* (УНП 1964: 37).

Помітно, що місцем розгортання подій в ліричних піснях є: 1) природно-географічні реалії (*гора, луг, поле, море, берег, брід, долина, річка, земля, небо, калина, дуб*); 2) об'єкти побутово-господарського призначення (*толока, млин, двір, поле*); 3) будівлі та їх частини (*хата, вікно, віконниця, ніч, поріг, ворота*); 4) об'єкти адміністративно-територіального поділу: міста (*Варшава, Люблін, Прилука*), базар, ринок, слобода, вулиця.

Місця, у які спрямовується дія, у ліричних піснях означені такими універсаліями: *на улицю* (УНП 1964: 21, 22(2), 22, 23(2), 24(3)), *до дівчини* (УНП 1964: 22), *у садок* (УНП 1964: 24, 25(3)), *на досвітці* (УНП 1964: 25(3)), *за нові ворота* (УНП 1964: 25), *у темний ліс* (УНП 1964: 26), *на вулицю* (УНП 1964: 28(2), 31, 34, 37, 42(2), 72(2)), *по водицю* (УНП 1964: 86, 38(2)), *за ворота* (УНП 1964: 37), *за зелений гай* (УНП 1964: 40), *в поле* (УНП 1964: 42), *по воду* (УНП 1964: 42), *до Києва* (УНП 1964: 44), *до господи* (УНП 1964: 45), *у садок* (УНП 1964: 58(2)), *під віконце* (УНП 1964: 58), *під ворота* (УНП 1964: 59, 60), *до хати* (УНП 1964: 59(2)), *в садочок* (УНП 1964: 59), *до корчмоньки* (УНП 1964: 59), *до корчолки* (УНП 1964: 60), *на тії вечорниці* (УНП 1964: 61), *в лісочок* (УНП 1964: 64), *в сад зелений* (УНП 1964: 66), *у вишнево-му саду* (УНП 1964: 66), *в сад вишневий* (УНП 1964: 66), *на могилу* (УНП 1964: 66), *за ворота* (УНП 1964: 70), *під дверечки* (УНП 1964: 45), *в чисте поле* (УНП 1964: 45), *під ворота* (УНП 1964: 46), *у станицю* (УНП 1964: 46), *у світлицю* (УНП 1964: 46), *до млина* (УНП 1964: 46), *до річеньки* (УНП 1964: 50).

Здебільшого це: 1) географічні об'єкти (назви міст, річок): *Київ, Дунай* та ін.; 2) природні географічні об'єкти: *річка, луг, степ, ліс, гай*; 3) об'єкти господарського призна-

чення: *поля, сад, млин*; 4) об'єкти розваг, відпочинку, культурно-розважальні заходи: *досвітки, вечорниці*; 5) будівлі та їх частини: *хата, ворота, вікно, двері*; 6) адміністративно-територіальні одиниці поділу: *вулиця, город*.

Такими просторовими орієнтирами виступають об'єкти, які вказують на місця початкового напрямку руху: з *вулиці* (УНП 1964: 21, 28), з *вечорниць* (УНП 1964: 29(2)), з *гори високої* (УНП 1964: 34), з *під зеленої груші* (УНП 1964: 40), з *хати* (УНП 1964: 45(2)), з *двора* (УНП 1964: 50), з *двору* (УНП 1964: 51), з *далекого краю* (УНП 1964: 52).

Помітно, що в ліричних піснях місцем подій, місцем розгортання дій виступають просторові об'єкти (макро- і мікро-), що безпосередньо пов'язані з побутом наших предків, із їх щоденним життєснуванням; саме ці реалії і відображені в просторових текстово-образних універсалах.

Часовими координатами в ліричних піснях є: з *вечорниць* (УНП 1964: 29), *до вечора* (УНП 1964: 24), *до зорі* (УНП 1964: 24), *вечір настане* (УНП 1964: 57), *ранок настане* (УНП 1964: 57), *вчора ізвечора* (УНП 1964: 66), *рано-вранці* (УНП 1964: 66), *раненько сонце сходить* (УНП 1964: 69), *рано, рано, рано-пораненько* (УНП 1964: 157).

Як правило (і на це вказують текстово-обрядні універсалиї), час у ліричних піснях визначається за рухом сонця; лексичними домінантами у часових конструкціях виступають номени *вечір, вечорниці, зоря, ранок, сонце, зірки, місяць, рано, сходити, заходити*.

Мовно-стилістичний аналіз текстів казок, замовлянь так само засвідчує, що домінантними текстово-образними структурами виступають просторові конструкції (пор.: у казках – *до лисиччиної хатки* (УНКЛА 1989: 25), *в дрімучому лісі* (УНКЛА 1989: 53), *чи на сім, чи на тім світі* (УНКЛА 1989: 73), *у тридцять царство, у тридцять господарство* (УНКЛА 1989: 72); у замовляннях – *в путі-дорозі* (ВЗ 1991: 20), *на болота, на очерета; на сухі ліса* (ВЗ 1991: 39), *на бистрі води, на круті береги, на жовті піски, на солодкіє медки* (ВЗ 1991: 51); текстово-образні універсалиї з часовою семантикою трапляються значно рідше (*у жнива* (УНКЛА 1989: 26), *не сьогодні, так завтра* (УНКЛА 1989: 31), *одного разу* (УНКЛА 1989: 33, 44, 88), *перед весіллям* (УНКЛА 1989: 67), *колись було не так, як тепер* (УНКЛА 1989: 79), *під ясний місяць; під дрібні зірки; в чистім полі* (ВЗ 1991: 15) найбільше вони поширені в казках, аніж у піснях, замовляннях. Примітно, що у піснях та замовляннях час переважно вимальовується із допомогою універсального прийому – шляхом називання таких номенив із часовою семантикою, як *місяць, зорі, день, ніч* тощо.

Думові текстово-образні універсалиї з просторовою семантикою з-поміж інших фольклорних текстово-образних структур відрізняються тим, що, незважаючи на спільну фольклорну основу (це засвідчують лексичні домінанти – *поле, ліс, могила, долина, гора, город, болото, річка, ринок, криниця*), тяжіють до історичної достовірності, історичної точності, реальності; зазначене зумовлено жанром дум – належністю їх до творів історико-героїчного епосу. Тому часто родове найменування подається із видовим: *город Козлов, річка Самарка, город Озов, Осавул-могила*.

Думові текстово-образні універсалиї з просторовою семантикою, таким чином, вказуючи на реальні історичні події, є важливими естетичними знаками української етнокультури відзначаються «власне думовим забарвленням», що досягається завдяки актуалізації у текстах (відповідно до їх ідейно-тематичного спрямування) лексичних одиниць – власних найменувань та абстрактних (*неволя, віра, чужина, каторга* тощо), які безпосередньо пов'язані з їх жанровою своєрідністю.

У цілому думовий простір і час є фрагментом мовної картини світу українців, також фольклорної картини світу; думовий епічний простір і епічний час вимірюється етнокультурними величинами, що безпосередньо пов'язані з дійсністю, також із історико-героїчними, політичними, соціальними чинниками.

Текстово-образні універсалиї з просторовою семантикою як засоби моделювання думового локусу

Простір художнього твору (макро чи мікро-простір) – знакова величина. Належ-

ність слова-знака до художньої царини автоматично актуалізує в ньому його естетичну функцію. Відповідно художній знак на позначення просторової реалії – естетично позначений.

Думи, присвячені національно-визвольній боротьбі XV–XVII ст., головню активізують знаки з просторовою семантикою, які є складниками текстово-образних універсалій, що співвіднесені з історично значущими подіями.

Найперше, це знаки – історично значущі найменування: 1) хороніми: *Україна* (УНД 1972: 167, 224, 231), *Туреччина* (УНД 1972: 158, 162 та ін.), *Запоріжжя* (УНД 1972: 248 та ін.), *Грaбська земля* (УНД 1972: 386 та ін.), природні хороніми: *луг Базавлук* (УНД 1972: 86), *долина Кодина* (УНД 1972: 99, 100), *Черкес-долина* (УНД 1972: 243 та ін.); 2) ойконіми: *Азов* (УНД 1972: 150, 157 та ін.), *Килим-город* (УНД 1972: 72 та ін.), *Чигирин* (УНД 1972: 254 та ін.) та ін.; 3) гідроніми: *Чорне море* (УНД 1972: 98, 101 та ін.), *Салтанка* (УНД 1972: 166 та ін.), *Дніпро* (УНД 1972: 83, 86 та ін.), *Дунай* (УНД 1972: 258, 324 та ін.); 4) інсулоніми: *тендра* (УНД 1972: 135, 147 та ін.) та ін.; 5) дромоніми: *Муравський шлях* (УНД 1972: 152, 156, 185 та ін.); 6) ороніми: *Осаур-могила*, *Савур-могила*, *Осабул-могила*, *Саура-могила*, *Савор-могила* (УНД 1972: 152, 156, 185 та ін.).

Знаковість просторових номенів у думах як складників текстово-образних універсалій полягає в тому, що вони, крім своєї естетичної сутності, мають символічне значення (*Січ* – символ козацької слави, *Дніпро* – козацька ріка, символ України, *Хортиця* – символ козацької мужності, доблесті і слави).

Кожна дума відзначається специфічною локалізацією подій. У думі «Козак Голота» (її варіантах) на місце розгортання подій вказують адвербіальні текстово-образні універсалії за *Килимом-городом* (УНД 1972: 72, 73), *по Килиму-городу* (УНД 1972: 73, 74), *полем, полем килимським*, / *То шляхом битим гординським* (УНД 1972: 74), *у городі Килиї* (УНД 1972: 75), *по гірницях* (УНД 1972: 75), *в чистім полі* (УНД 1972: 75), *на полі та на Килинському* / *Та на шляху гординському* (УНД 1972: 77), *на тій горі* (УНД 1972: 77), *на полі килинському* (УНД 1972: 78), *на шляху гордянському* (УНД 1972: 78), *на напрямку руху (куди? звідки?)* – адвербіальні текстово-образні універсалії *у Килиї-город* (УНД 1972: 72, 73), *у Килим-город* (УНД 1972: 73, 74), *на город Килию* (УНД 1972: 75), *у город Килию* (УНД 1972: 75(2)), *на коня* (УНД 1972: 75, 77), *межи плечі* (УНД 1972: 76), *у город Січі* (УНД 1972: 76), *в поле килинське* (УНД 1972: 77), *в город Килию* (УНД 1972: 77, 78), *з Килима-города* (УНД 1972: 72, 73), *з коня* (УНД 1972: 73, 74, 76). Основним локалізатором подій виступає *город Килия*. У *городі Килиї* починають розгортатися події. Поряд з *городом* можлива й інша вказівка на місце розгортання подій – традиційно (відповідно до фольклорно-пісенного жанру) *у полі (на полі килинському)*, *на шляху*, *на горі*. Напрямок руху також пов'язаний з *городом Килиєю* (*у Килиї-город та ін.*), з *полем (в поле Килинське)* і з *Килима-города*. Домінанту у цьому випадку становлять адвербіальні текстово-образні універсалії на позначення місця розгортання подій та напрямку кінцевого пункту руху.

Килия-город, поле – макропросторові величини; поряд з цим засвідчені нечисленні одиниці, що вказують на мікропросторові об'єкти: *плечі (межи плечі)*, *кінь (з коня, на коня)*, *гірниця (по гірниці)*.

У думі «Федір безрідний, бездольний» місцем перебування, місцем розгортання подій є *над дніпровою сагою* (УНД 1972: 81), *над холодною водою* (УНД 1972: 81), *на чужій стороні* (УНД 1972: 81(3)), *коло луку Базавлугу* (УНД 1972: 82(2)), *понад сагою / Дніпровою* (УНД 1972: 83), *понад Дніпром* (УНД 1972: 83), *промежду військом козацьким* (УНД 1972: 82), *понад лугом Базавлугом* (УНД 1972: 86(2)), *понад Дніпром-Славутою* (УНД 1972: 86(2)), *у лузі в Базавлузі* (УНД 1972: 87); кінцевою точкою руху (*куди*) – *у луг в Базавлуг* (УНД 1972: 87), *до берега* (УНД 1972: 83, 84), *у луг Базавлуг* (УНД 1972: 87), місцем, звідки розпочинався рух, – *із дніпрові саги* (УНД 1972: 81). Як бачимо, місцем розгортання подій переважно є *луг Базавлуг*, *Дніпро*, кінцевою точкою руху здебільшого також виступає *луг Базавлуг*. Місцем, звідки починається рух, є *дніпрова сага*.

У думі «Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі» (II варіант) розгортання оповіді (відповідно до описуваних подій) починається із фіксації місця – звідки: *із города із Азова* (УНД 1972: 155) – з цього міста втікають брати. У прямиї мові – словах

меншого брата – зазначається вказівка на бажаний кінцевий пункт руху – куди: *до городів християнських* (УНД 1972: 155). Отже, з самого початку в думі окреслюється *початковий* пункт руху і кінцевий (бажаний, очікуваний).

Далі в тексті думи називаються місця поступової локалізації дії (*на праву сторону* (УНД 1972: 155)), *в чистім степу* (УНД 1972: 156), спрямування дії (*до байраків* (УНД 1972: 156), *в байраки* (УНД 1972: 156)). У думі спостережене постійне варіювання адвербіальних тексто-образних універсалій з просторовою семантикою, що вказують на зміну напрямку руху, засвідчуючи у такий спосіб характер динамічного розгортання події. Наступна змінна лінія – *куди* (*на Муравський шлях* (УНД 1972: 156)), *де* (*по шляху* (УНД 1972: 156)); *звідки* (*з тернів* (УНД 1972: 156)), *де* (*по шляху* (УНД 1972: 156)), *на світі* (УНД 1972: 156)); *звідки* (*з города* (УНД 1972: 156), *де* (*в тернах* (УНД 1972: 156), *в чистім полі* (УНД 1972: 156)). Наступний напрямок руху: *куди: до Савур могили* (УНД 1972: 156), *де: під Савор-могилою* (УНД 1972: 156); *де: по тернах, по приметах* (УНД 1972: 157), *в головах* (УНД 1972: 156); *куди: на поля самарські* (УНД 1972: 157), *над річкою* (УНД 1972: 157), *в чистім полі* (УНД 1972: 157). Кінцевою локалізованою точкою протікання подій є *в чистім полі* (предикативна текстова універсалія – *Тіло козацьке карбували, / В чистім полі розкидали* (УНД 1972: 157)).

Як бачимо, у думі наявні численні варіювання зміни місця перебування, вказівка на місце кінцевого розгортання подій, що характеризує твір як виразно динамічну композиційну цілість.

Думовий час і його художньо-естетична інтерпретація в тексто-образних універсаліях

Час як філософське поняття – «незворотня неповторна послідовність, що характеризується тривалістю й актуально переживається як безперестанно наступаюче «ТЕ-ПЕР» (нинішнє) в єдності моментів «вже не» (минуле). У цьому розумінні часу протиставляли вічність і розглядали в теїстичних релігіях як характеристику створеного Богом світу, в історії філософії – як «рухливий образ вічності» (Платон), як «число (міра) руху у відношенні до більш раннього і більш пізнього» (Арістотель), як «протяжність» душі, що споглядає, згадує і чекає (Августин), як апріорна форма споглядання, «внутрішні почуття» (Кант), як початковий «горизонт» буття (Хайдеггер) і т. ін.»¹².

У власне лінгвістичному тлумаченні час – «граматична категорія дієслова, що співвідносить дію (процес) із моментом мовлення. Момент мовлення береться як точка відліку для розрізнення трьох граматичних часів: минулого – до моменту мовлення, майбутнього – після моменту мовлення, теперішнього – з включенням моменту мовлення».

Особливістю змалювання часу в думовому епосі є те, що він виражається не стільки з допомогою дієслівної категорії; хоч в одних випадках дія, зображена в думках, відбувається в теперішньому часі (*десь за Килим-городом козаченько гуляє* (УНД 1972: 72), *Понад сагою / Дніпрвою / Молодий козак обід обідає* (УНД 1972: 83), *Поклоняється бідний невільник* (УНД 1972: 101), в іншому – у минулому (*Ой там гуляв козак Голота* (УНД 1972: 74), *Ой із города із Трапезонта виступала галера* (УНД 1972: 140), *Із города із Азова не великій тумани вставали - / Три брата рідненьких із города і Азова утікали* (УНД 1972: 155)).

Для дум актуальний відносний час. Саме відносний час формує мережу думового хронотопу й опосередковує формування текстового континууму.

Думовий час (художній час, фольклорно-пісенний час, епічний час) – специфічна текстова категорія; сприйняття і осмислення думового часу пов'язане з багатьма текстовими і позатекстовими чинниками. Зокрема, із вказівками на час виникнення думи, а також на час, який висвітлений у думках.

Думові тексто-образні універсалії на позначення часу структурно можуть бути

¹² Новый энциклопедический словарь. – Москва, 2007. – С. 215.

виражені як прийменниково-іменниковою формою (о Петрі (УНД 1972: 330), так і словосполученнями (простими і ускладненими): *у святую неділеньку* (УНД 1972: 195), *у святую неділеньку рано-пораненьку* (УНД 1972: 190)), реченнями: *А слава його не вмере, не заине: / Покудова буде світ світати / І сонце сіяти / Будем славу його прославляти* (УНД 1972: 167).

Думовий час фіксують атрибутивні текстово-образні універсалії, компоненти яких мають часову семантику: *добрий день* (УНД 1972: 329), *лихая година* (УНД 1972: 255), вь ночі зождавь *малуу годинку, невелику часинку* (УНД 1972: 79), субстантивні текстово-образні універсалії: *день-година* (УНД 1972: 262, 263, 267, 271), *час-пора* (УНД 1972: 305), *час-врем'я* (УНД 1972: 217) та адвербіальні текстово-образні універсалії: *в суботу проти неділі, о четвертій полуношній годині* (УНД 1972: 87), *у святую неділю* (УНД 1972: 107), *рано-пораненько* (УНД 1972: 349, 372), *при нещасливій годині* (УНД 1972: 76), *за півчаса, за півгодини* (УНД 1972: 255).

Художньо-образний думовий час представляють також макроструктури – стилістичні текстові універсалії, що є періодами:

*<...> Як з низу Дністра, стане буйний вітер повівати,
Чорна хмара наступати,
Дрібен дощик накрапати,
Тоді моя душа з тілом буде розпроцение мати* (УНД 1972: 169).

У подібних випадках період має семантику «коли». Особливість такого періоду полягає в тому, що він фіксує трикомпонентну часову вказівку на майбутній час протікання подій.

Думовий час, що передано за допомогою текстово-образних універсалій, ґрунтується на поняттях, які узагальнено можна об'єднати в такі групи:

- а) назви астрономічних об'єктів, що вказують на рух сонця і визначають час: *зоря, сонце*;
- б) назви частин доби і підпорядковані їм поняття: *день (обід, полудень (полудний)); ніч (північ (полуночний))*,
- в) загальні часові найменування: *час, година, пора, врем'я*; літа, вік;
- г) назви свят, що співвіднесені з певним часом (*Різдво, Великдень*);
- ґ) імена святих на позначення свят, що співвіднесені з певним часовим виміром (*о Петрі, на Покрову*).

Опосередкованим часом у думках є час національно-визвольної боротьби XV–XVII ст. з татарами, поляками тощо (думи історико-героїчного змісту) та час соціально-побутових перипетій, характерних для української дійсності, що пов'язані з політичними національно-визвольними, соціально-економічними тогочасними реаліями (соціально-побутові думи).

Для давніх українців завжди була актуальною сакральність часу, що пов'язувалася з певними віруваннями, звичаями тощо. Так, ранок – початок дня – завжди вважався найкращим часом: для народження, для роботи, для всього: пор. прислів'я: *хто рано встає, тому Бог дає; рання пташка росу п'є, а пізня сльози лле*.

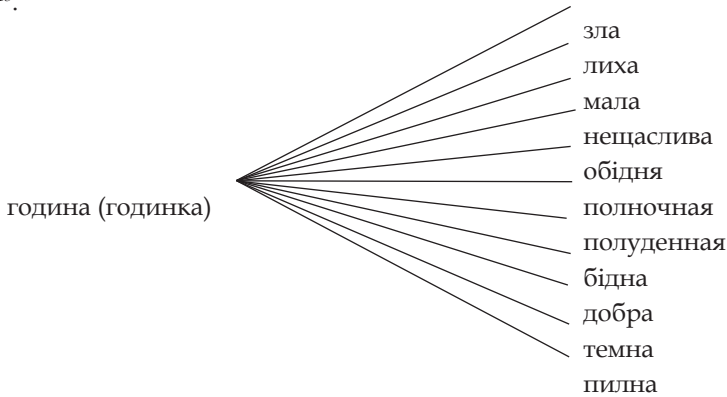
Рано вранці вирушали в путь; рано вставали, щоб зробити якомога більше. Отже, ранок – найкращий час для початку всіляких справ – так завжди вважалося у народному побуті; і цих звичаїв українці обов'язково дотримувалися.

Загалом думовий час окреслюють такі лексичні домінанти з темпоральною семантикою, як: *година, час, врем'я, субота, неділя, пам'ять, день, ніч, ранок*, також реліг. *утрення, празник*, імена святих на позначення релігійних свят (*Петро, Микола*), назви релігійних свят (*Покрова, Різдво* та ін.).

Година – один із поширених номенів на позначення часу в думовому епосі, як і в фольклорі взагалі; В. Жайворонок слушно зараховує цей номен до етнокультурних знаків: «тепла, суха, сонячна погода; протилежне негода», «певний період часу, певна пора, певний момент, уживається зазвичай з означеннями *добра година, лиха*

¹³ Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник... – С. 139.

година»¹³.

На вимір обсягу часу (узагальнено) вказують номени *годинка, час, часинка, врем'я, неділя*, з відповідними означеннями: *малая годинка* (УНД 1972: 79), *малая часинка* (УНД 1972: 152), *малое врем'я* (УНД 1972: 216), *довгі неділі* (УНД 1972: 284); на вимір швидкості часу використовують текстово-образні універсалії *скорий час* (УНД 1972: 264, 265), *скоре уремня* (УНД 1972: 268, 269), *скоре врем'я* (УНД 1972: 272, 273); на вказівку часового визначення моменту дій – текстово-образні універсалії *теперішній час* (УНД 1972: 302, 351, 358), *обідня година* (УНД 1972: 139), *пізня ніч* (УНД 1972: 311), *полночная година* (УНД 1972: 137), *полуденная година* (УНД 1972: 146), *полудная година* (УНД 1972: 240), *полудня година* (УНД 1972: 281), *полуночная година* (УНД 1972: 281), *великодняя субота* (УНД 1972: 24), *воскресний день* (УНД 1972: 404), *рання зоря* (УНД 1972: 208).

Значущість подій, що відбуваються у певний момент мовлення, передають структури з прикметниками *великий, роковий: великий час* (УНД 1972: 245, 257), *роковий день* (УНД 1972: 123(3), 128), *роковий празник* (УНД 1972: 129), *великая субота* (УНД 1972: 119), а також конструкції з означенням *свята: свята неділя* (УНД 1972: 229), *святая неділенька* (УНД 1972: 108, 117, 182, 190, 190, 195, 321, 332, 256, 366, 367, 368), *святая неділя* (УНД 1972: 107, 244, 256, 318, 328, 330, 334, 336, 337, 343, 344), *святая субота* (УНД 1972: 93), *святий день* (УНД 1972: 119, 125, 126, 328, 332, 335, 336, 338, 342, 344).

На безконечність часового виміру, що пов'язується із значущістю висвітлюваного (такі структури засвідчені у віншувальних мікротекстах-кінцівках) вказують текстово-образні універсалії *вічна пам'ять* (УНД 1972: 97, 223), *вічная пам'ять* (УНД 1972: 95, 201), *вічні часи* (УНД 1972: 265, 282), *вічний вік* (УНД 1972: 220, 264), *вічний час* (УНД 1972: 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275), *вічні часи* (УНД 1972: 266, 267).

Для думового дискурсу *день і ніч* є особливими часовимірювальними величинами. Так, *день* – це не просто «частина доби від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора»¹⁴, що загалом характерно для фольклорної традиції. У думках актуалізовані текстово-образні універсалії з іменником *день* і прикметником *воскресний, святий*; у такий спосіб вказується на свято, також проводиться паралель з поняттями *чужина / батьківщина, християнський / бусурманський* тощо. Таким чином, активізованими виявляються лише ті структури з номеном *день*, що мають значення для історико-героїчного опису подій минулого.

Номен *ніч* виступає у складі текстово-образних універсалій на позначення часу в своєму усталеному народнопоетичному значенні «частина доби від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку; протилежне *день*» [Жайворонок 2006: 399]: *темная нічка* (УНД 1972: 206, 208), *темна ніч* (УНД 1972: 120), *темнії ночі* (УНД 1972: 215), *позня ніч* (УНД 1972: 311).

Отже, часове відтворення у текстово-образних універсаліях думового епосу в цілому пов'язане з фольклорною традицією. Часові конструкції в думовому дискурсі

містять закодовану інформацію етнокультурного значення, яку подибуємо і в текстах інших фольклорних жанрів, разом з тим у думках маємо своєрідні, власне жанрові утворення на зразок: *свята неділя, святий день* та ін., пов'язані з релігійною сферою тощо.

У думовому епосі часове визначення подій, явищ, що відбувається у певному просторі, можна звести до таких параметрів: «коли» (*Як будуть о Петрі бистрі річки-озера замерзати* (УНД 1972: 330)), «у який час доби» (*О полночной године* (УНД 1972: 137), *к полуночній годині до города Січави припав* (УНД 1972: 281)), «у який день» (*В воскресний день* (УНД 1972: 404)), «у який період» (*до схід-сонця* (УНД 1972: 404)); «у який проміжок часу» (*з ранньої зорі до вечірньої* (УНД 1972: 379)); «у який день тижня» (*Ой у святу неділеньку* (УНД 1972: 333), *Ой у святу неділю, / та у неділю дуже рано-пораненьку* (УНД 1972: 331)); «як довго», «скільки часу» (*однині до віка* (УНД 1972: 76), *на многії літа до кінця віка, до кінця віка* (УНД 1972: 88), *на многая літа і до кінця віка* (УНД 1972: 93), *не день, не два / Не три й не чотири* (УНД 1972: 179), *Зождить мени малую часинку* (УНД 1972: 152), *Хоть малое врем'я обождіте* (УНД 1972: 216)): наприклад: *Сотвори ім, Господи, та вічну пам'ять* (УНД 1972: 95), *Ой то сотвори ім, Господи, вічну пам'ять* (УНД 1972: 97), *а вам пошли, Боже, здоровіє і многая літа* (УНД 1972: 105), «яка година (добра, лиха, зла)», «який час» (*А як пришибла нещасна година* (УНД 1972: 328), *при лихій годині* (УНД 1972: 332), «який день» (*святий день Великдень, Празник роковий* (УНД 1972: 328)), «з якого часу», «відколи» з малих літ (УНД 1972: 351), «якого віку особа» (стара молода): *стара мати* (УНД 1972: 325, 348 та ін.), *стара ненька* (УНД 1972: 358 та ін.), *стара удова* (УНД 1972: 347 та ін.), *старенька жена* (УНД 1972: 224 та ін.), *старий козак* (УНД 1972: 238 та ін.), *стародавній курінь* (УНД 1972: 296 та ін.), *молода челядина* (УНД 1972: 346 та ін.), *молодий козак* (УНД 1972: 75(2) та ін.).

Поширене в думках часове позначення з допомогою імені святого означає свято на честь цього святого; такі часові конструкції зафіксовані у соціально-побутових думках. Як правило, такі структури є компонентами макротекстових стилістичних універсалій – періодів, що у змістовому плані утворюють так звану «формулу неможливого» (УНД 1972: 371).

Текстово-образні універсалії з часовою семантикою у думовому епосі є органічними складниками оповіді; у цілому названі структури підтримують фольклорно-пісенну традицію: *Та ще й не світ-то, не зоря* (УНД 1972: 332), *рано-пораненько* (УНД 1972: 333), *рано на зорі* (УНД 1972: 336) та ін.

Особливістю думових часових конструкцій є те, що вони побудовані на загально-фольклорному матеріалі, відзначаються лінійною ускладненістю розгортання образу, із відповідними характеристичними означеннями, пор.:

Ой у святу неділю,

Та у неділю дуже рано-пораненьку (УНД 1972: 331);

Ой у святу неділеньку барзе рано-пораненько (УНД 1972: 333);

А в неділю рано-пораненько / З світовою зорею (УНД 1972: 340);

Що в неділю барзе рано (УНД 1972: 354).

Так, наприклад, часова конструкція як: *у святу неділю рано на зорі пораненьку* (УНД 1972: 336) – власне думова універсалія з відповідною домінантою (*свята неділя*); разом з тим аналізована структура складається з традиційних елементів, характерних для фольклорного стилю, а саме – *рано, на зорі*.

Отже, творці думового дискурсу успадковували і творчо обробляли фольклорні часові конструкції, цілком підпорядковуючи їхні епічні оповіді. У такий спосіб сформувалися власне думові структури з часовою семантикою: широкі, об'ємні, розгорнуті лінійно (як правило, кількокомпонентні). Скажімо, часова структура *На святий-то день на Великдень, / або на котрий роковий молебний празник* (УНД 1972: 336) складається з трьох часових компонентів: 1) *на святий-то день*, 2) *на Великдень*, 3) *на роковий молебний празник*. В іншому випадку: *У неділю рано-пораненько / З світовою зорею* (УНД 1972: 341) фіксуємо трикомпонентну епічну текстово-образну універсалію з часовою семантикою: 1) *у неділю*, 2) *рано-пораненько*, 3) *з світовою зорею*; структура *в неділю рано-пораненько* (УНД 1972: 350) складається з двох компонентів – текстово-образних універсалій: 1) *в*

неділю, 2) *рано-пораненько*; текстова-образна універсалія в *неділю рано-пораненько*, до *схід-сонця* (УНД 1972: 359) сформувалася на основі текстова-образних адвербіальних конструкцій 1) *в неділю*, 2) *рано-пораненько*, 3) *до схід сонця*.

Розташовуючись лінійно, текстова-образні універсалії з часовою вказівкою можуть являти собою або незалежні структури, одна з яких виступає певним уточненням стосовно описуваного часового проміжку: *Ой у святую неділеньку рано-пораненько* (УНД 1972: 182), або компонентом-уточненням, що входить до однієї структури: *Не день, не два, не три, не чотири* (УНД 1972: 183), *на святий день Великдень, / Або на який роковий молебний празник* (УНД 1972: 342).

Вертикальне розташування текстова-образних універсалій на позначення часу фіксують деякі соціально-побутові думи; як правило, у таких випадках часові конструкції входять до періодичних структур, що одночасно є і структурами з семантико-синтаксичним паралелізмом:

Од старих людей приповісті такої не чувала,
Щоб о Петрі бистрій ріки-озера замерзали,
Щоб о Різдві калина в лузі процвітала,
Щоб жовтий пісок на білому камені зходжав <...> (УНД 1972: 330),

Як будуть о Петрі бистрій ріки-озера замерзати,
Об Різдві калина в лузі процвітати <...> (УНД 1972: 330).

Текстово-образні універсалії з семантикою часу широкоживані у зачинах: *Ой у святую неділеньку рано-пораненько* (УНД 1972: 182), *Ой у святую неділю, / Та у неділю дуже рано пораненьку* (УНД 1972: 331), *Як у святую неділю рано на зорі пораненьку* (УНД 1972: 336) та кінцівках: *Даруй же, Боже, миру царському / І всьому миру на здоров'я, на многая лета* (УНД 1972: 336), *Од сьогодні всім на здоров'я, / На многая лета, / Многая лета* (УНД 1972: 339), *На многая літа, До кінця віка!* (УНД 1972: 358).

Спостережено, що, наприклад, ранній час, ранок є актуальним для зачинів соціально-побутових дум. Здебільшого вранішній час позначається адвербіальною текстова-образною універсалією *рано-пораненько* (*рано-пораненько*). Одночасно зі вказівкою на ранній час є вказівка на день тижня – *у неділю* (*у святую неділю*): *неділя* – для православних християн – святий день; це день воскресіння Ісуса Христа; слово *неділя* має сакральне значення, звідси епітет – *свята*.

Події, описані в багатьох думках, відбуваються в теплу пору року – пізньою весною або влітку. Про це жодного разу не мовиться. Такий висновок робимо на основі окремих деталей, що зазначаються побіжно. Скажімо, у зачинах соціально-побутових дум («Сестра і брат», «Була вдова і три сини» та ін.) такою деталлю виступає згадка про сиву зозулю, що кує:

*А в неділю рано-пораненько
З світовою зорею
То не сива зозуленька закувала* (УНД 1972: 340),

В неділю барзо рано-пораненько не сива зозуля закувала (УНД 1972: 349).

У зачині думи «Бідна вдова і три сини» вказується те, що діброва шуміла, отже, це своєрідна підказка на час протікання подій, описуваних у думі:

*Не діброва шуміла,
Як удова старая <...>* (УНД 1972: 347),

в іншій деталізується, що діброва – зелена:

То ж то не зелена діброва зашуміла <...> (УНД 1972: 363).

Те, що описувані події відбуваються в час розквіту природи, свідчить і така незначна деталь, як згадка про *зелену траву* та *зелене листя* (дума «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі»).

Про те, що події в думі «Маруся Чурай» відбуваються ранньої весни, свідчить вказівка на православне свято – Великдень, що завжди припадає на ранню весну.

Час літньої пори (середина літа) (дума «Атаман Матяш старий», «Три брати самар-

ські») сприймається таким тому, що в зачині згадується наступне:

*Уси поля самарські пожарами погоріли,
Только два терни-байраки не горіли <...>*(УНД 1972: 79).

Самарські поля могли горіти лише в спекотний літній час, коли дозрівали хліба, степові рослини тощо.

У низці дум відсутні жодні художні деталі, які б вказували на будь-яку пору (дума «Козак Голота»).

Отже, час – важливий і невід’ємний складник думової оповіді.

Думовий час – знаковий, естетично наповнений. Відтворення думового часу здійснюється з допомогою активізації текстово-образних універсалій (архаїчних структур і таких, що відповідають сучасним нормам словотворення). Думовий (епічний час) – час історично-героїчних подій (опосередковане сприйняття часу) і час ментальний (відповідно до фольклорної традиції (*на зорі, рано-пораненьку, ночної доби*)).

Думовий час нерозривно пов’язаний з простором. Разом вони творять символічно-узагальнений континуум.

ДЖЕРЕЛА

ВЗ 1991 – Ви, зорі-зориці: Українська народна магічна поезія. – К., 1991. **МФЕ 2007** – Мала філологічна енциклопедія. – К., 2007. **Ткачук 2002** – Ткачук О. Наратологічний словник. – Тернопіль, 2002. **УНД 1972** Украинские народные думы. – Москва, 1972. **УНКЛА 1989** – Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К., 1989. **УНП 1963** – Українські народні пісні. – К., 1963.

Textual Imagery Universals with Temporal and Spatial Semantics in the Duma Discourse (Linguostylistic Commentaries)

Tetiana BETSENKO

The authoress regards time and space as important and inseparable components of the duma narrative maintaining, simultaneously, that a reproduction of the epic and mental varieties of the duma time is made by activating textual imagery universals. Time in the folk dumas is inseparable from space. When taken together, they constitute a symbolically generalized continuum. The duma time and space is a fragment of the linguistic, and, at the same time, folklore world-picture of the Ukrainians. The duma's epic time and epic space are measured by ethno-cultural values directly connected with reality, as well as by heroic-historical, political, and social factors.

Key words: time, space, semantics, dumas, folklore, narrative.

Текстово-образные универсалии с временной и пространственной семантикой в дискурсе народной думы (Лингвостилистические комментарии)

Татьяна БЕЦЕНКО

Автор статьи рассматривает время и пространство как доминантные составляющие жанра думы, а также отмечает, что воссоздание эпической и ментальной разновидностей художественного времени в думах осуществляется с помощью активизации текстово-образных универсалий. Время в народных думах неразрывно связано с пространством. Вместе они создают символически обобщенный континуум. Пространство и время в думах являются основными осями языковой, и, соответственно, фольклорной картины мира украинцев. Эпическое пространство и время в думах измеряется в этнокультурных категориях, которые непосредственно связаны с действительностью, а также историко-героическими, политическими, социальными факторами.

Ключевые слова: время, пространство, семантика, думы, фольклор, сказ.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2010

Прийнята до друку 18.02.2010